

<https://doi.org/10.53656/his2025-3-5-bet>

Civilization Boundaries
Цивилизационни граници

МЕЖДУ „НЕБЕСНАТА НИШКА“, ДОМА И ТЪРЖИЩЕТО: АСПЕКТИ ОТ РАЗВИТИЕТО НА ПРЕДАЧЕСТВОТО И ТЪКАЧЕСТВОТО ПО БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ (XII – XIV ВЕК)

Д-р Теодора Георгиева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Abstract. This article presents the development of the crafts of spinning and weaving through various aspects, from the domestic space to their role in exchange. The study presents the ideological interpretations towards the mentioned activities in the context of the economic development in the period of the XII – XIV centuries. The topic examines the practice of spinning and weaving from the space of the home dominated by women and their role in the economy, through the symbolism of spinning as an expression of spiritual refinement and an allegory of divine creation, to the real economic setting and the realization of the production of spinning and weaving in exchange.

Through comparative analysis and analogical examples with information from Byzantine and Serbian texts, combined with a review of the archaeological findings, frescoes and miniatures, the main conclusions and implications on the topic are drawn.

On the one hand, spinning is seen as a metaphor for the continuous pursuit of spiritual perfection and perseverance in prayer. It is seen as an allegory for divine creation. Frescoes and miniatures from Bulgarian monuments reveal the symbolism of spinning and weaving. As for the actual discourse on the subject, the evidence suggests that spinning and weaving in Bulgarian lands found a place in regional trade. Moreover, as a professional category of the population, craftsmen were predominantly male, while women played a secondary role. They took care of making clothing for family members and practiced spinning and weaving mainly at home.

In the everyday rhythm of the medieval Bulgarian, religious and moral norms, moral postulates, determining the collective mentality and influencing the everyday life of the population, syncretize. Among all this stands the economic development, characterized by its intensity in the period of XIII – XIV centuries. Handicrafts related to the production of fabrics, cloth, and clothing had a greater share in regional trade than in international trade. These activities continued to exist in the domestic space during the Ottoman period. And even to this day, crossing the threshold of the temple.

Keywords: Middle Ages; Bulgarian lands; spinning; weaving; craftsmanship; symbolism.

„Тя тъче ленено платно и го продава,
и доставя пояси на търговците“

Притчи 31:24

Грижата за прехраната, направата на облекло, доброто стопанисване на домакинството предопределят злободневната ангажираност на средновековното общество. Във всекидневния ритъм и битийност имплицитно се явяват, от една страна, религиозно-нравствените норми и морални постулати, детерминиращи колективната менталност и оказващи влияние върху ежедневието на населението. От друга страна, стоят тенденциите, промените в политическия и социално-икономическия живот, обуславящи реалния дискурс в символно-абстрактното Средновековие.

С подобен синкретизъм на стопанство, идеология и символика са занаятите предачество и тъкачество. Настоящото изследване има за цел да направи обзорец преглед върху споменатите дейности, обхващайки различни аспекти от развитието им – от пространството на дома до мястото им в обмена. Това насочва вниманието към възприятието/представата за конкретните занаяти в съзнанието на средновековното (българско) население. Следва да се очертаят нравствените корективи, идеологическите интерпретации спрямо споменатите дейности в контекста на икономическото развитие в периода XII – XIV в. Изследването има за цел да проследи абстрактното и прагматичното възприятие на стопанската активност. Да очертае обществените изисквания към мъжа и жената, които нравствени съображения предопределят и участието им в икономиката и производствения процес.

Изворовият материал, върху който стъпват основните съждения, обема разнообразни по жанр и класификация данни. По отношение на символната натовареност, обществените норми, а оттук за ролята на жената в стопанския живот и практикуването на предачество и тъкачество, можем да приведем някои миниатюри и стенописи. Изображения на жени, занимаващи се с предене, откриваме в църквата „Св. Богородица“ в Долна Каменица, в Томичовия псалтир от времето на Йоан Александър (1331 – 1371), в Кремиковския манастир (XV в.), както и в някои западноевропейски иконографски сцени. За социално-икономическите функции на жената, ограничаващи се главно в рамките на домакинството, свидетелстват византийските наративи. Тъй като нравственият коректив в средновековното българско (християнско) общество е детерминиран от библейските текстове, за ролята на жената в стопанството черпим сведения от поученията на св. Йоан Златоуст, отчасти и от агиографията.

Следващият аспект от темата се отнася до прагматичното възприятие на занаятите предачество и тъкачество и реализацията на продуктите от производствения процес в обмена (регионален и международен). Информацията, касаеща българските земи, е главно от търговските наръчници, отново от ви-

зантийските съчинения и някои житиеписни творби. Косвени данни можем да извлечем от грамотите, издадени от сръбските владетели. Източник на данни са и археологическите находки, свидетелстващи за степента на развитие на този занаят по българските земи в периода XII – XIV в. Изброените извори дават една схематична представа за занаятчийското производство и търговия. Повечето сведения са с информативен характер, отчитащи реализираните покупки-продажби с продукти от практикувано предачество и тъкачество. На база данните от българските земи трудно може да се направи социална и полова диференциация в производствения процес. Но аналогията с ромейското общество ни позволява да реконструираме идеологическото възприятие за практикуването на предачество и тъкачество и доколко нравствените изисквания са намирали реална изява в икономическата конюнктура.

Относно историографските изследвания, отделни проучвания представят предачеството и тъкачеството в рамките на дома, оттук засягат ролята на жената и маргиналната ѝ позиция в стопанския живот на средновековните държави (Garland, 1988, pp. 361 – 393; Laiou, 1992, pp. 3 – 5; Kalavrezou, Laiou, 2003, pp. 139 – 147; Schaus, 2006, p. 238; Georgieva, 2011, pp. 238 – 239). Други автори обясняват символиката във византийската иконография и присъствието на жени, които предат или тъкат (Constas, 1995, pp. 169 – 194; Arentzen, Cunningham, 2019, pp. 17 – 77; Cunningham, 2021, p. 28). В опит за обзорен преглед по темата, стои мястото на занаята отвъд алегоричното. А именно в контекста на икономическото развитие. Изследванията, разглеждащи споменатите дейности като част от производствено-търговските отношения, са базирани както на писмените сведения, така и на археологическите открития (Chokoev 2006, pp. 61 – 63; Laiou, Morrisson 2007, pp. 127 – 130; Laiou 2016, pp. 261 – 273; Kelley 2023, pp. 17 – 18).

Зададената тема има за цел да обхване разнородни аспекти от практикуването на предачество и тъкачество. От пространството на дома, доминирано от жената, през медитативния характер на преденето като метафора за духовно усъвършенстване и алегория за Божественото творение, до реалната икономическа конюнктура и реализирането на продукцията от посочените занаяти в обмена.

Още през Античността преденето и тъкането са асоциирани с женския образ. В гръко-римския свят мойрите предат нишките на съдбата. Херодот в разказа си за сестрата, изпратена да привлече вниманието на Дарий, също загатва за асоциативно възприятие на жената с предачеството: „*на главата си носела съд за вода, теглела един кон, вързан за ръката ѝ, и предяла лен*“ (Herodotus 1990, p. 73). Отчасти този стереотип намира приемственост през Средновековието и е най-доловим във византийската иконография (Haland 2004, p. 172).

При някои стенописи и миниатюри, изобразяващи сцени от Стария и Новия завет, се забелязва присъствие на жена, която преди с вретено и хурка.

Символиката, с която е натоварен този образ, е свързана с Въплъщението¹. Възприема се като алегория за Божественото сътворение (Cunningham 2021, р. 28). Често образът на жена, която преде, присъства в сцените Благовещение (както е в Томичовия псалтир, 1360 г. (фиг. 1)) (Jugova 1990) и Рождество Богородично – в църквата „Св. Богородица“ в Долна Каменица (Сърбия) (фиг. 2) (Mavrodinova 1969, р. 10; Mavrodinova 1995, р. 54) и в Кремиковски манастир „Св. Георги“ (XV в.) (фиг. 3). Не е случаен подборът на тези сцени. И двете са свързани с Божията майка, с Въплъщението и сътворението на живота, на Спасителя.

Фигура 1

Фигура 2

Фигура 3

Преденето е възприемано и като метафора за непрекъснатия стремеж към духовно усъвършенстване и усърдие в молитвата, като акт на духовно изтъкани нишки. Преденето и тъкането са символ на добродетелното семейство, за което отговаряла жената (Kalavrezou, Laiou 2003, pp. 139 – 141). Изображение на жена, която преде, откриваме и в една английска миниатюра – в т.нар. Йоркски псалтир от XII в. Изобразената фигура е на Ева (Boase 1962)², т.е. имаме препратка към Стария завет. Към първата жена, към майчинството и отново виждаме символната натовареност на преденето като метафора за съзидание.

В някои византийски документи също се забелязва подобна символна контаминация на женския образ и дейностите предене, тъкане. В типика на един от константинополските манастири³ е указано младите монахини да бъдат усърдни в молитвата и да тъкат хваления за Бога (Thomas, Hero 2000, p. 1538).

Част от изследователите тълкуват изображенията на жени, които предат или тъкат, в контекста на идеологическите рамки на социално-икономическата дейност. Една илюстрация за мястото на жената в стопанския живот. Но това пространство се ограничава с дома, т.е. практикуването на подобни дейности е предимно в домашни условия. Или поне се внушава подобна асоциация, послание (Kelley 2023, p. 4).

В една или друга степен, представеното дотук ни препраща към дома и синкретизма между символика, обществени изисквания към жената и реалното ѝ участие в стопанството. С други думи, социално-икономическата функция на жената се простира в рамките на домакинството с прилежащото двор-

но пространство. И тази норма предопределя стопанската ѝ ангажираност, която в случая включвала и работа по направата на облекло за членовете на семейството (Georgieva 2011, pp. 238 – 239).

Това място на жената е предопределено и от Стария завет. В текста откриваме съвети каква трябва да е добродетелната жена. Тя трябва да *„търси вълна и лен, и работи с ръцете си това що ѝ е угодно“* (Притчи 31:13); *„слага ръцете си на вретеното, и държи в ръката си хурката“* (Притчи 31:19); *„не се бои от снега за дома си, защото всички ѝ домашни са облечени с двойни дрехи,“* (Притчи 31:31).

В творчеството на св. Йоан Златоуст също се откриват поучения за семейните отношения и разпределението на ролите в грижата за дома. И тук проличава половата диференциация в стопанската дейност и ограничаването на жената в границите на дома. В рамките на задълженията ѝ остава производството на тъкани и платове: *„управлението на домакинството на жената, на мъжете възложи всички дела на града, цялата работа по тържищата, съдилищата, армията... Жената не може да хвърля копие, но може да вземе престилка, да изтъче плат и да управлява добре всичко останало, което се отнася до домакинството“* (St. John Chrysostom 1986, p. 96).

В Пространното житие на св. Петка от патриарх Евтимий (от XIV в.) също имаме препратка към стопанската ангажираност на жената в рамките на дома: *„преподобната достигнала пустинята... там тя нямаше грижи за впрягове волове, нито за златоюздни коне, нито за одежди и постеля“* (Ivanova 1986, p. 194).

Всъщност този образ на жената и социално-икономическата ѝ функция, простираща се в рамките на домакинството, включваща производството на платове и дрехи за семейството, се оказва устойчив прием в колективната менталност. Това се вижда в описанията на пътешествениците, преминавали през българските земи. В разказите от XVIII – XIX в. е представено основното занимание на жените, а именно предене и тъкане (Georgieva 2011, pp. 238 – 239).

Сведенията от домашните паметници за дейностите, свързани с направата на платове и дрехи, са откъслечни. В агиографията се откриват отделни, кратки споменавания за видовете дрехи в средновековното българско общество, но не и за самото производство⁴. В Похвалното слово за св. Филотея от Йоасаф Бдински (XIV в.) се разказва как светицата, раздала на прокажени *„позлатените си ризи“* и *„златния пояс“* (Grasheva 1982, p. 192). А в Службата за св. царица Теофано, написана от патриарх Евтимий, е отбелязано, че преди да приеме богоугодния начин на живот, тя носела *„светлобагрени одежди“*:

„Обикнала одеждите на безсмъртието, честна царице, одеждите светлобагрени ти презря и облечена във власеница.“ (Stankova 2006, p. 262).

Споменатите „светлобагрени одежди“ могат да бъдат интерпретирани като дрехи с украса от позлатени нишки. Апликирането със сърмени ленти и тъкани, заедно с насищане от багрила, водело до ефекта одеждите да сияят (Chokoev 2003, pp. 537 – 538; Arizanova 2013, pp. 292 – 293). Това подсказва, че преденето и тъкането не са се ограничавали единствено до домашно производство на нишки и тъкани.

Сведенията в агиографията най-отчетливо преплитат характерната за средновековната епоха символика със сетивното отражение на заобикалящия свят. Но търсейки по-конкретни данни за предачество и тъкачество по българските земи, можем да привлечем данните в сметководните книги. Индикации за развитието на разглежданите занаяти се откриват в книгата на Антонио Барбери (от втората половина на XIV в.). В нея е посочена покупка на зелен плат за Амедей VI Савойски. Закупуването било осъществено в Несебър, възлизащо на цена от 9 флорина (Gyuzelev 2013, p. 151). В сметководната книга е описано и наличие на вълча кожа от Варна, служеща като подплата на зеления плат (Gyuzelev 2013, с. 138).

Любопитни сведения за модата в ромейската държава дава и Никифор Григора, чието описание се отнася към средата на XIV в. Византийският историк разказва за различните по вид, материя и начин на носене забрадки, обвързвайки ги с отделните етнически общности в Империята: „*Едни употребявали забрадки (καλύπτραι) от латинска материя, други от мизийска [българска] и трибалска [сръбска], а трети от сирийска и финикийска; едни от една материя, а други от друга, както е харесвало на всеки*“ (Nicephori Gregorae, 1829, p. 568; Gyuzelev 2018, p. 205).

Отново Никифор Григора, по време на пътуване до Рашка към 1326 г., споменава за българска гранична стража, облечена във вълна и овчи кожи – „*някакви мъже, облечени в черни дрехи, които бяха от вълна и овчи кожи, които сами си приготвяли от овцете, когато имали нужда*“ (Nicephori Gregorae, 1829, pp. 379 – 380; Voynov, Tapkova-Zaimova 1983, p. 149).

Посочените данни затвърждават твърдението за развито животновъдство по българските земи, което намирало естествено продължение в организираното занаятчийско производство. В Похвалното слово за патриарх Евтимий също е отбелязано, че отглеждането на овцете се свързва с „*нужда от вълна и мляко*“ (Rusev, Galabov, Davidov, Danchev. 1971, pp. 180 – 181; Grasheva, 1982, p. 225), т.е. служи като косвена индикация за добиване на тъкани от животински произход (вълна). В анонимното съчинение „Описание на Източна Европа“ от 1308 г. пък се съдържа сведение за развито копринарство във владенията на Шишмановци (около Видин) (Gyuzelev 2012, p. 299).

Писмени сведения, свързани с производството на тъкани, се отнасят и за предходните периоди. В Книга на епарха, съставена при управлението на Лъв VI Философ (866 – 912), се съдържа описание на импорта от чужди народи в

Константинопол. Сред тях са донасяните от българите „лен и пчелен мед“ (Gyuzelev 2018, р. 207). Това свидетелства не само за развитото по българските земи пчеларство, но и за отглеждане на лен, намиращ приложение във вторичната преработка и производството на тъканни изделия.

Данни се откриват в типика на Бачковския манастир (1083) около провеждания в близост пана(г)ир (Thomas, Hero 2000, р. 519; Lishev 1968, р. 51). В описанията на Третия кръстоносен поход (1189 – 1192) пък е отбелязано, че при влизането на кръстоносците в Берое (дн. Ст. Загора) те събрали „почти до пресищане огромно количество разнообразни дрехи“ (Voynov, Duychev 1965, р. 267). Пак в сведенията, отнасящи се до този поход, са споменати „старателно изработени килими и копринени дрехи“, открити при грабителските действия в областта (Voynov, Duychev 1965, с. 234).

Изглежда, че по българските земи било развито обработването на тъкани и други материали, необходими за направата на облекло. Трудно е обаче да се установи мащабът на това производство. В сметководните книги става дума за частна покупка, от което може да се констатира, че в черноморския Несебър са произвеждани платове, без да се засяга количествен аспект. Информацията от предходния период свидетелства, че част от местното производство намирало реализация и в експорта. Но тези данни са валидни за една икономическа обстановка, в която силно конкуриращият пазар на италианските градове държави не е достигнал до Балканите.

Следващият аспект от настоящото изследване ще разгледа фискалните задължения и участието на занаятите, свързани с направата на облекло в приходния дял на хазната. По този въпрос писмените сведения са още по-откъслечни. Във владетелските грамоти се споменават основно данъци, свързани със селскостопанската активност, или се засяга регулацията на търговските отношения⁵. Това налага да се потърси аналогия с други балкански държави. Данни по темата са засвидетелствани в грамотите, издадени от владетелите на Рашка/Сърбия⁶.

Информация се съдържа в хрисовула, издаден от Стефан II Милутин (1282 – 1321) за манастира в Банска, от 1313 – 1318 г. В текста са изброени различни занаятчии от прилежащите села, които имали задължението да снабдяват с продукция духовенството. Сред тях са споменати шивачи (шъвци) (Novakovic 1912, р. 628).

В грамота за Дечанския манастир от 1330 г. също са отбелязани шивачи (и шъвци и вси маисторие да работат), които снабдявали манастира със стоки от занаятчийското производство (Novakovic, 1912, р. 650). В хрисовула за манастира „Св. Архангели“, Призрен (от 1348 г.) се съдържат още по-детайлни данни. Изброени са принадлежащи към манастира занаятчии, а именно: седем шивачи, шестима обушари, един кожухар (Novakovic 1912, р. 696). В същия документ е отбелязан и тъкач – Иванкоу ткачоу на Коуриловъ (Novakovic 1912, р. 684).

Производството на тъкани и дрехи в рамките на манастирските стопанства е отразено и във византийските текстове. Откриваме сведения за лица, отговарящи за осигуряването на текстилни изделия (главно дрехи и завивки) за духовенството и миряните в дадено манастирско стопанство⁷ (Thomas, Hero 2000, p. 590).

Любопитно сведение за тъкане, извършвано от лица от мъжки пол, откриваме в едно описание от XI в. за манастир в планината Св. Авксентий (срещу Константинопол, на ок. 12 км от Халкедон)⁸. Разказва се как по време на всеобщо бдение монасите, за да останат будни, тъкали със собствените си ръце преплетени нишки, които прикрепяли към горните си дрехи (Thomas, Hero 2000, p. 406). Към 1154 г. монаси на Атон също изпълнявали работа на тъкачи и шивачи (Harvey 1989, p. 234).

Прави впечатление по-честото изброяване на шивачи като категория занаятчийски производители и по-рядкото упоменаване на предачи и тъкачи. На фона на слабото засвидетелстване в юридическите паметници (например в грамотите⁹) жените, занимаващи се с предене и тъкане, доминират в иконографските сцени, в асоциативните представи за Божественото и грижата за дома и семейството. Съпоставянето на различните източници на информация очертава ясната диференциация между практикуването на конкретните занаяти в домашни условия и развитието им в професионално занимание.

Оказва се, че шивачите във Византия (по аналогия и в другите балкански държави) били предимно от мъжки пол. Докато жените заемали доминиращо място в преденето и тъкането. По-голямата част от производителите на платове и облекло, като професионална категория население, били мъже. А жените попадали в една маргинална позиция и често заемали второстепенна роля в занаятчийското производство (Schaus 2006, p. 238). Но това ограничава дейностите им, свързани с направата на облекло (предачество, тъкачество) в един тесен ареал на домакинството. Доколко тези занимания са прераствали в занаяти, в обществено производителен труд? (Georgieva 2011, p. 240).

Ако се върнем към глава Притчи от Стария завет и съветите към добродетелната жена, ще забележим следното уточнение – *„тя тъче ленено платно и го продава, и доставя пояси на търговците“* (Притчи 31:24). Именно това ще ни послужи като отправна точка в разсъжденията доколко жената е имала достъп до тържището и къде е синорът между домашни задължения и професия, разглеждайки дейностите предене и тъкане.

Михаил Псел ни описва празника Агата, представляващ шествие на жени, работещи с направата на платове и производство на вълнени дрехи. Авторът разказва как шествието се водело от група възрастни жени. Това били най-опитните в описаните занаяти, следвани от по-младите, усвояващи производството на тъкани и дрехи. Шествието завършвало в храма. Пред него жените изпълнявали танци, съпроводени от песни. Михаил Псел представя този акт

с известно снизхождение към жените, занимаващи се с конкретните занаяти (Laiou 1986, pp. 118 – 120). Всъщност можем да говорим за една обща неприязън към тази социално-професионална група население¹⁰. Още по-язвителен тон се забелязва спрямо занимаващите се с търговия, особено ако това са жени (Laiou 2016, p. 263).

Обикновено жените на тържището са обрисувани като бедни, дрипави. От XI в. нататък все по-осезаемо се долавя идеологическото противопоставяне между елита, обвързан със земята, и занимаващите се с производство и търговия. Като константа остава социалната норма спрямо жените и търговското пространство – острото осъждане на стопанските дейности извън дома (Laiou 2016, p. 263). Ролята на жената се запазва в рамките на домакинството и грижата за семейството с второстепенна позиция в производството.

Отвъд пределите на българската държава е трудно да намерим пространни сведения по този въпрос. В агиографията сведенията са откъслечни, без подробности за производството на тъкани и дрехи. Търговските наръчници са с характера на отчетни документи, поради което съдържат данни за видовете стоки (платове, дрехи) и ценовия диапазон. Официалните документи от ромейската и сръбската власт допълват представата за двата дискутирани занаята, давайки възможност за хипотеза, че фискалните механизми в българската държава са били подобни.

Резонна изглежда и аналогията с византийската колективна менталност. Изображенията от български паметници (миниатюрата от Томичовия псалтир и някои стенописи) ни подсказват за общ светоглед на Балканите и съответно общо възприятие на дейностите предачество и тъкачество. Това означава, че на символно ниво, в областта на абстрактното възприятие няма съществени разлики между средновековния българин и византиец. Но в обсега на прагматичното, т.е. какво е развитието на отделните занаяти в конкретните държави, се констатира различие. Това е обяснимо в контекста на икономическата конюнктура, степента на участие в обмена и видовете суровини/стоки, с които търгуват отделните стани.

Информация за занаятите, отговарящи за направата на облекло, се открива и на база археологическите разкопки. Това ще са и последните извори, които ще приведем към темата. Въз основа на тях са констатирани различни видове тъкани, включващи разнообразен спектър от изходни суровини от българската държава. Разкрити са тъкани както от растителен произход – лен, памук, коноп, така и от животински – вълна и коприна.

Конкретизирайки данните, ленена материя от XIII – XIV в. е открита в столицата Търново, средновековна София, крепостта Ряховец (край Г. Оряховица), при с. Дебнево (Ловешко), Кюстендил, Монтана. Памучни тъкани пък са разкрити в с. Неговановци (Видинско), в местността Кайлъка (Плевенско), край с. Крамолин (Севлиево) и в крепостта Калиакра. Отново в местността

Кайлъка (Плевенско) са намерени останки от вълнен текстил. Такъв е разкрит и край Враца, и в Калиакра (вероятно от гайтани). В кухините на металните части от колените, открити в Монтана, също са открити парченца от червен вълнен текстил (края от XIV в.) (Chokoev 2006, pp. 61 – 63).

Относно копринените тъкани, богат на този материал е епископският гроб от църквата „Св. Йоан Продром“ в Кърджали, датиращ от XII в. За периода XIII – XIV в., и то главно за последното столетие, подобни тъкани са разкрити в столицата Търново: до църквите „Св. Димитър“ и „Св. Четиридесет мъченици“, както и под хълма Трапезица. Коприна е открита и в Средец – църквата „Св. София“, крепостта Калиакра, Преслав, Варна и в селищата край с. Янтра (Горнооряховско) (Chokoev 2006, p. 63).

Основната част от откритите тъкани са останки от облеклото. Разкритите материали са от було, забрадки (Софийско, Ботевградско, Търново), лена на риза (Ряховец), ленено наметало, вълнени връхни дрехи (Калиакра), литургийни одежди (Търново), части от владетелски дрехи (Търново) и други (Chokoev 2006, pp. 74 – 81).

На базата на някои технологични особености при сърмените и копринените тъкани може да се направи изводът, че някои от тях са дело на производствени средища във Византия. По-голямата част от находките датират от XIV в., което насочва към италианските търговци и вноса на стоки от западноевропейските части. Някои от намерените материали се идентифицират като местно производство, но в повечето случаи става въпрос за внос – било то от ромейски тъкачни центрове, или от Средиземноморието (Chokoev 2006, p. 120).

Производството на текстилни изделия – от нишката до дрехата на царя, търговеца или селянина – е обвързано с абстрактното и реалното. Целият процес ни привежда от сакралното пространство (стенописите в църквите) през дома (с доминираща роля на жената) до тържищата и урбанистичното пространство (заети главно от мъжете). Производството на тъкани и дрехи (като тук не включваме добиването на кожи) оставало предимно в рамките на регионалната търговия. Потвърждение за това са търговските наръчници и археологическите сведения, а и липсата на конкретни фискални задължения в грамотите (за разлика от данъците, засягащи селскостопанската дейност).

Във всекидневния ритъм на средновековния българин имплицитно се явяват религиозно-нравствените норми, моралните постулати, детерминиращи колективната менталност и оказващи влияние върху ежедневието на населението. Сред всичко това остава икономическото развитие, което в периода на т.нар. Второ Българско царство бележи ръст в обмена. Занаятите, свързани с производството на тъкани, били с по-голям дял в регионалната търговия, отколкото в международната. Но тези дейности останали да битуват в пространството на дома и през османския период. А дори и до ден-дневен, прекращвайки прага на храма.

БЕЛЕЖКИ

1. За социалната функция на стенописите, миниатюрите. За влиянието на изображенията върху обществото – виж у Kazhdan, Maguire 1991, pp. 1 – 23.
2. За други подобни изображения на Ева (като майка с две деца в скута и две в люлка до нея), държаща нишка и вретено около тях – виж Tristram 1955, p. 177.
3. Typikon of Theodora Synadene for the Convent of the Mother of God Bebaia Elpis in Constantinople, XIV c. (trans. Alice-Mary Talbot).
4. В агиографията са засвидетелствани и изделия от кожа. В Похвалното слово за патриарх Евтимий от Григорий Цамблак е отбелязан „овчи кожух“ (Grasheva 1982, p. 219). А в Проложното житие на Йоан Рилски в Стишния пролог (XIII в.) се съдържа информация за част от облеклото на светеца. Като върхна дреха е спомената „една кожена риза“ (Ivanova 1986, p. 132).
5. Виж: Daskalova, Raykova 2005.
6. За повече информация виж Angelov 1958, p. 189.
7. Rule, Testament and Codicil of Christodoulos for the Monastery of St. John the Theologian on Patmos, XI c. (trans. Patricia Karlin-Hayter).
8. Regulations of Nikon of the Black Mountain, XI c. (trans. Robert Allison).
9. Отчасти и търговските наръчници, но в тях рядко се отбелязва полова диференциация при споменаване на дадено производство. В този тип документи сведенията са предимно с информативен характер за вида стока и нейната цена.
10. Независимо от ръста в търговията това възприятие ще остане устойчиво. Дори при по-прагматичните мислители върху стопанските проблеми аграрният отрасъл продължава да бъде доминиращ, а с това и обуславящ колективната менталност и концепцията за стопанска дейност. Сред теоретичите, съставили икономически програми, е Георги Гемист Плитон от Мистра (1355? – 1452). Той прави диференциация на отделните стопански дейности. Като първа и най-необходима за държавата определя аграрната икономика, т.е. преките производители. На второ място авторът поставя занаятчиите и търговците (Baloglou 1998, p. 427).

ЛИТЕРАТУРА

- АНГЕЛОВ, Д., 1958. *Аграрните отношения в Северна и Средна Македония през XIV век*. София: Издание на Българската академия на науките.
- АРИЗАНОВА, С., 2013. *Българите в агиографията от XIII – XV век. Общество, бит, култура*. Пловдив: Фондация „Българско историческо наследство“. ISBN 978-954-8536-12-7.
- ВОЙНОВ, М., ТЪПКОВА-ЗАИМОВА, В. 1983. *Гръцки извори за българската история, т. 10*. София: Издание на Българската академия на науките.

- ВОЙНОВ, М., ДУЙЧЕВ, И., 1965. *Латински извори за българската история, т. 3*. София: Издание на Българската академия на науките.
- ГЕОРГИЕВА, С. 2011. *Жената в Българското средновековие*. Пловдив: Фондация Българско историческо наследство. ISBN 978-954-91983-7-9.
- ГРАШЕВА, Л., 1982. *Стара българска литература, т. 2. Ораторска проза*. София: Български писател.
- ГЮЗЕЛЕВ, В. 2012. *България е огромна област и многоброен народ. Земя на блажени. Средновековни географски съчинения за българските земи и българите (IV – XIV в.)*. София: Парадигма. ISBN 978-954-326-173-4.
- ГЮЗЕЛЕВ, В., 2013. *Сметководна делова писменост от Българското и Европейското средновековие*. Пловдив: Фондация „Българско историческо наследство“. ISBN 978-954-8536-09-7.
- ГЮЗЕЛЕВ, В., 2018. *Made in Bulgaria, made by the Bulgarians и други „български работи“ през Средновековието (VII – XIV в.)*. В: *Българско царство. Сборник в чест на 60-годишнината на доц. д-р Георги Н. Николов*, с. 202 – 216. София. ISBN: 978-954-07-4490-2.
- ДАСКАЛОВА, А., РАЙКОВА, М., 2005. *Грамоти на българските царе*. София: АИ „Марин Дринов“. ISBN - 954-322-034-4.
- ДЖУРОВА, А., 1990. *Томичов псалтир*. София: Център за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“.
- ИВАНОВА, К., 1986. *Стара българска литература. Том 4. Житиеписни творби*. София: Български писател.
- ЛИШЕВ, С., 1968. *Гръцки извори за българската история, т. 7*. София: Издание на Българската академия на науките.
- МАВРОДИНОВА, Л., 1969. *Църквата в Долна Каменица. Стенописи от времето на Михаил Шишман*. София: Български художник.
- МАВРОДИНОВА, Л., 1995. *Стенната живопис в България до края на XIV век*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“. ISBN 954-430-348-0.
- НОВАКОВИЋ, С., 1912. *Законски споменици српских држава средњег века*. Београд: Државној штампарији Краљевине Србије.
- РУСЕВ, П., ГЪЛЪБОВ, И.; ДАВИДОВ, А.; ДАНЧЕВ, Г., 1971. *Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак*. София: Издателство на БАН.
- СТАНКОВА, Р., 2006. *Служби за жени светици в южнославянската книжовна традиция от XIII – XVI в. Црквене студии, № 3*. Ниш, с. 259 – 274.
- ХЕРОДОТ, 1990. *История. Част II*. Превод Петър Димитров. София: Наука и изкуство.

- ЧОКОЕВ, И., 2003. За облеклото в творбите на Патриарх Евтимий. *Търновска книжовна школа*, т. 7, с. 531 – 541. ISBN : 978-619-208-181-2.
- ЧОКОЕВ, И., 2006. *Текстил от средновековни археологически обекти в България. Постигнения и проблеми на проучванията*. В. Търново: Фабер. ISSN 1313-6690.
- ARENTZEN, T.; CUNNINGHAM, M. W., 2019. *The Reception of the Virgin in Byzantium: Marian Narratives in Texts and Images*. UK: Cambridge University Press. ISBN 10.1108476287.
- BALOGLOU, C. P., 1998. Economic Thought in the Last Byzantine period. In: S. TODD LOWRY, B. GORDON (Eds.). *Ancient and Medieval Economic ideas and concepts of social justice*, pp. 405 – 439. New York/Köln: Brill. ISBN 978-90-04-09964-7.
- BOASE, T. S. R., 1962. *The York Psalter in the library of the Hunterian Museum, Glasgow, with an introduction and notes*. London: Faber. ISBN 10. 0571050662.
- CONSTAS, F. M., 1995. Weaving the Body of God: Proclus of Constantinople, the Theotokos, and the Loom of the Flesh. *Journal of Early Christian Studies*, no. 3, pp. 169 – 194. USA: Hopkins Press. ISSN 1086-3184.
- CUNNINGHAM, M., 2021. *The Virgin Mary in Byzantium, c. 400 – 1000*. UK: Cambridge University Press. ISBN 9781009327251.
- GARLAND, L., 1988. The Life and Ideology of Byzantine Women: A further note on conventions of behavior and social reality as reflected in Eleventh and Twelfth Century Historical Sources. *Byzantium*, vol. 58, no. 2, pp. 361 – 393. Belgium: Peeters Rublishers. ISSN 0378-2506.
- HALAND, E. J., 2004. Athena's Peplos: Weaving as a Core Female Activity in Ancient and Modern Greece. *Cosmos: The journal of the Traditional Cosmology Society*, vol. 20, pp. 155 – 182. ISSN 0269-8773.
- HARVEY, A., 1989. *Economic expansion in the Byzantine Empire, 900 – 1200*. UK: Cambridge University Press. ISBN 0 521 37151 1.
- KALAVREZOU, I., LAIOU, A. E. (Eds.). 2002. *Byzantine Women and Their World*. UK: Yale University Press. ISBN 9780300096989.
- KAZHDAN, A., MAGUIRE, H., 1991. Byzantine Hagiographical Texts as Sources on Art. *Dumbarton Oaks Papers*, no. 45, pp. 1 – 23, Washington: The Stinehour Press. ISBN 0-88402-196-3.
- KELLEY, A. C., 2023. Searching for professional women in the Mid to Late Roman Textile Industry. *Past and Present*, no. 258, pp. 3 – 43. UK: Oxford University Press. ISSN 0031-2746.
- LAIOU, A. E., 1992. *Gender, Society and Economic Life in Byzantium*. UK: Routledge. ISBN 9780860783220.

- LAIU, A. E., 2016. *Women, Family and Society in Byzantium. Variorum collected studies series*. UK: Routledge. ISBN 9781409432043.
- LAIU, A. E., MORRISSON, C., 2007. *The Byzantine Economy*. UK: Cambridge University Press. ISBN 13 978-0-521-61502-0.
- LAIU, A., 1986. The Festival of 'Agathe': Comments on the Life of Constantinopolitan Women. In: *Byzantium: Tribute to Andreas N. Stratos*, vol. I, pp. 111 – 120, Athens. ISSN: 0038-7134.
- NASAINA, M., 2018. Woman's Position in Byzantine Society. *Open Journal for Studies in History*, vol.1, no. 1, pp. 29 – 38. ISSN 2620-066X. DOI: 10.32591/coas.ojsh
- NICEPHORI GREGORAE. 1829. *Byzantinae Historia. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*. Bonnae: Bonnae Impensis Ed. Weberi.
- SHAUS, M. (Ed.). 2006. *Women and Gender in Medieval Europe. An Encyclopedia*. USA: Routledge. ISBN 0-415-96944-1.
- ST. JOHN CHRYSOSTOM, 1986. *On Marriage and Family Life*. Trans. Catherine P. Roth, David Anderson. USA: St. Vladimir's Seminary Press. ISBN 10.0913836869.
- THOMAS, J.; HERO, A. C. (Eds.). 2000. *Byzantine Monastic Foundation Documents. A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*. USA: Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University. ISBN 0-88402-232-3.
- TRISTRAM, E. W., 1955. *English Wall Painting of the Fourteenth Century*. I. UK: Routledge.

REFERENCES

- ANGELOV, D., 1958. *Agrarnite otnosheniya v Severna i Sredna Makedonia prez XIV vek*. Sofia: Izdanie na Balgarskata Akademia na Naukite.
- ARENTZEN, T.; CUNNINGHAM, M. W., 2019. *The Reception of the Virgin in Byzantium: Marian Narratives in Texts and Images*. UK: Cambridge University Press. ISBN 10.1108476287.
- ARIZANOVA, S., 2013. *Balgarite v agiografiyata ot XIII – XV vek. Obshtestvo, bit, kultura*. Plovdiv: Fondatsiya "Balgarsko istoricheskoto nasledstvo". ISBN 978-954-8536-12-7.
- BALOGLOU, C. P., 1998. Economic Thought in the Last Byzantine period. In: LOWRY, T.; GORDON, B. (Eds.). *Ancient and Medieval Economic ideas and concepts of social justice*, pp. 405 – 439. New York/Köln: Brill. ISBN 978-90-04-09964-7.
- BOASE, T. S. R., 1962. *The York Psalter in the library of the Hunterian Museum, Glasgow, with an introduction and notes*. London: Faber. ISBN 10. 0571050662.

- CHOKOEV, I., 2003. Za oblekloto v tvorbite na Patriarh Evtimiy. *Tarnovska knizhovna shkola*, vol. 7, pp. 531 – 541. ISBN : 978-619-208-181-2.
- CHOKOEV, I., 2006. *Tekstil ot srednovekovni arheologicheski obekti v Balgariya. Postizheniya i problemi na prouchvaniyata*. V. Tarnovo: Faber. ISSN 1313-6690.
- CONSTAS, F. M., 1995. Weaving the Body of God: Proclus of Constantinople, the Theotokos, and the Loom of the Flesh. *Journal of Early Christian Studies*, no. 3, pp. 169 – 194. USA: Hopkins Press. ISSN 1086-3184.
- CUNNINGHAM, M., 2021. *The Virgin Mary in Byzantium, c. 400 – 1000*. UK: Cambridge University Press. ISBN 9781009327251.
- DASKALOVA, A.; RAYKOVA, M., 2005. *Gramoti na balgarskite tsare*. Sofia: Marin Drinov. ISBN 954-322-034-4.
- DZHUROVA, A., 1990. *Tomichov psaltir*. Sofia: Tsentar za slavyano-vizantiyski prouchvaniya “Prof. Ivan Duychev”.
- GARLAND, L., 1988. The Life and Ideology of Byzantine Women: A further note on conventions of behavior and social reality as reflected in Eleventh and Twelfth Century Historical Sources. *Byzantium*, vol. 58, no. 2, pp. 361 – 393. Belgium: Peeters Rublishers. ISSN 0378-2506.
- GEORGIEVA, S., 2011. *Zhenata v Balgarskoto srednovekovie*. Plovdiv: Fondatsiya Balgarsko istoricheskoto nasledstvo. ISBN 978-954-91983-7-9.
- GRASHEVA, L., 1982. *Stara balgarska literatura, t. 2. Oratorska proza*. Sofiya: Balgarski pisatel.
- GYUZELEV, V., 2012. *Balgariya e ogromna oblast i mnogobroen narod. Zemya na blazheni. Srednovekovni geografski sacheniya za balgarskite zemi i balgarite (IV – XIV v.)*. Sofia: Paradigma. ISBN 978-954-326-173-4.
- GYUZELEV, V., 2013. *Smetkovodna delova pismenost ot Balgarskoto i Evropeyskoto srednovekovie*. Plovdiv: Fondatsiya “Balgarsko istoricheskoto nasledstvo”. ISBN 978-954-8536-09-7.
- GYUZELEV, V., 2018. Made in Bulgaria, made by the Bulgarians i drugi „balgarski raboti“ prez Srednovekovieto (VII – XIV v.). In: *Balgarsko tsarstvo. Sbornik v chest na 60-godishninata na dots. d-r Georgi N. Nikolov*. Sofia, s. 202-216. ISBN 978-954-07-4490-2.
- HALAND., E. J., 2004. Athena’s Peplos: Weaving as a Core Female Activity in Ancient and Modern Greece. *Cosmos: The journal of the Traditional Cosmology Society*, vol. 20, pp. 155 – 182. ISSN 0269-8773.
- HARVEY, A., 1989. *Economic expansion in the Byzantine empire 900 – 1200*. UK: Cambridge University Press. ISBN 0 521 37151 1.
- HERODOTUS, 1990. *Istoriya. Chast II*. Prevod Petar Dimitrov. Sofia: Nauka i izkustvo.

- IVANOVA, K., 1986. Klimentina Ivanova. *Stara balgarska literatura. Tom 4. Zhitiepisni tvorbi*. Sofia: Balgarski pisatel.
- KALAVREZOU, I.; LAIOU, A. E. (Eds.). 2002. *Byzantine Women and Their World*. UK: Yale University Press. ISBN 9780300096989.
- KAZHDAN, A.; MAGUIRE, H., 1991. Byzantine Hagiographical Texts as Sources on Art. *Dumbarton Oaks Papers*, no. 45, pp. 1 – 23, Washington: The Stinehour Press. ISBN 0-88402-196-3.
- KELLEY, A. C., 2023. Searching for professional women in the Mid to Late Roman Textile Industry. *Past and Present*, no. 258, pp. 3 – 43. UK: Oxford University Press. ISSN 0031-2746.
- LAIOU, A. E., 1992., *Gender, Society and Economic Life in Byzantium*. UK: Routledge. ISBN 9780860783220.
- LAIOU, A. E., 2016. *Women, Family and Society in Byzantium. Variorum collected studies series*. UK: Routledge. ISBN 9781409432043.
- LAIOU, A. E., MORRISSON, C., 2007. *The Byzantine Economy*. UK: Cambridge University Press. ISBN 13 978-0-521-61502-0.
- LAIOU, A., 1986. The Festival of ‘Agathe’: Comments on the Life of Constantinopolitan Women. In: *Byzantium: Tribute to Andreas N. Stratos*, vol. I, pp. 111 – 120, Athens. ISSN: 0038-7134.
- LISHEV, S., 1968. *Gratski izvori za balgarskata istoriya*, t. 7. Sofia: Izdanie na Balgarskata akademiya na naukite.
- MAVRODINOVA, L., 1969. *Tsarkvata v Dolna Kamenitsa. Stenopisi ot vremeto na Mihail Shishman*. Sofia: Balgarski hudozhnik.
- MAVRODINOVA, L., 1995. *Stennata zhivopis v Bulgariya do kraya na XIV vek*. Sofia: Prof. Marin Drinov. ISBN 954-430-348-0.
- NASAINA, M., 2018. Woman’s Position in Byzantine Society. *Open Journal for Studies in History*, vol. 1, no. 1, pp. 29 – 38. ISSN 2620-066X. DOI: 10.32591/coas.ojsh
- NICEPHORI GREGORAE. 1829. *Byzantinae Historia. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*. Bonnae: Bonnae Impensis Ed. Weberi.
- NOVAKOVICH, S., 1912. *Zakonski spomenitsi srpskih drzhava sredne veka*. Beograd: Drzhavnoj shtampariji Kraljevine Srbije.
- RUSEV, P.; GALABOV, I.; DAVIDOV, A.; DANCHEV, G., 1971. *Pohvalno slovo za Evtimiy ot Grigoriy Tsamblak*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.
- SHAUS, M. (Ed.). 2006. *Women and Gender in Medieval Europe. An Encyclopedia*. USA: Routledge. ISBN 0-415-96944-1.
- ST. JOHN CHRYSOSTOM, 1986. *On Marriage and Family Life*. Trans. Catherine P. Roth, David Anderson. USA: St. Vladimir’s Seminary Press. ISBN 10.0913836869.
- STANKOVA, R., 2006. Sluzhbi za zheni-svetitsi v yuzhnoslavyanskata knizhovna traditsiya ot XIII – XVI v. *Tsrkvene studije*, no. 3. Nish, pp. 259 – 274.

- THOMAS, J.; HERO, A. C. (Eds.). 2000. *Byzantine Monastic Foundation Documents. A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*. USA: Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University. ISBN 0-88402-232-3.
- TRISTRAM, E. W., 1955. *English Wall Painting of the Fourteenth Century*. I. UK: Routledge.
- VOYNOV, M.; DUYCHEV, I., 1965. *Latinski izvori za balgarskata istoriya*, vol. 3. Sofia: Izdanie na Balgarskata akademiya na naukite.
- VOYNOV, M.; TAPKOVA-ZAIMOVA, V., 1983. *Gratski izvori za balgarskata istoriya*, vol. 10. Sofia: Izdanie na Balgarskata akademiya na naukite.

**BETWEEN THE “HEAVENLY THREAD”, THE HOME
AND THE MARKET: ASPECTS OF THE DEVELOPMENT
OF SPINNING AND WEAVING IN THE BULGARIAN LANDS
(12th – 14th CENTURY)**

Dr. Teodora K. Georgieva

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Plovdiv, Bulgaria

E-mail: georgieva.kr.teodora@uni-plovdiv.bg